

GODÅR OCH NÖDÅR

Några drag ur 1800-talets uppländska krisårskrönika

Av MÄRTA TAMM-GÖTLIND

I nför den kris i vår folkförsörjning, som vi i nådens år 1942 måste genomleva, har det sitt stora intresse att kasta en blick tillbaka på några av de krisår, som våra landsmän ha måst arbeta sig igenom under det förra seklet. Nedanstående skildring bottenar främst i uppgifter ur gamla brev, de flesta från brukspatron PEHR ADOLF TAMM på Österby bruk. Några brev äro från hans svåger GUSTAF SEHMAN på egendomen Aske vid Mälaren. Deras uppgifter om spannmålsbrist, dålig väderlek och nödtillstånd i Uppland kommenteras värtaligt i gamla Uppsalatidningar, i Landsmålsarkivets uppteckningar och i Uppsala läns hushållningssällskaps Handlingar, som i sina äldre årsberättelser upptar utförliga årskrönikor om väder, skörd och kristidsåtgärder.

Tamm på Österby är en mycket typisk representant för den gamla patriarkaliska tiden. Han var född 1774 och förde spiran vid Österby bruk från 1802 till sin död 1856.¹ Älvkarleö och Söderfors bruk styrdes även av honom i många år. Långa tider är han bortrest. Han vistas då på sina andra domäner eller hos sina barn eller framför allt i huvudstaden, där han under riksdagarna är medlem av adelsståndet eller deltagar i sammanträden med Vetenskapsakademien, Lantbruksakademien eller andra organisationer, där han är medlem. Trots sin frånvaro håller han alla trådar vid bruket i sin hand — det framgår bland annat av hans flitiga och innehållsrika brevväxling med inspektör LÖWENHJELM på Österby. Av breven synes, hur brukspatronen ständigt ligger i viktiga affärer,

som gälla järnhanteringen och jordbruket. Under de många besvärliga åren återfinnas många detaljer om uppköp och beställningar på säd till bruksmagasinen, där allt brukets folk hade att göra sina uttag. Även en annan vara skymtar i flera brev: den salta strömmingen, som förr räknades till livets allra enklaste och nödvändigaste nödtorft i många svenska hem. Det är ganska typiskt, att en gammal norrländska, som genomlevat en nödårsperiod, sedan bad till Gud att aldrig behöva bli så fattig, att hon måste sakna bröd och strömming.

Året 1816 var tydligen alldeles i stil med 1941: frost i maj och juni, hård försommartorka men mycket regn i skördetiden. Tamm talar om höbärgning ännu i september och att kornet då just börjat skördas. Rågpriserna voro i stigande, och brukspatronen ger sin inspektor order att redan på hösten uppköpa så mycket råg som möjligt trots ganska högt pris: 13 $\frac{1}{2}$ riksdaler tunnan. Tamm var god affärsman och hade fin näsa för konjunkturerna. Hans svåger Sehman på Aske nämner den 20 januari 1817 redan mycket högre spannmålspriser: 17 $\frac{1}{3}$ riksdaler banko för rågen: »Dessa höga priser äro förskräckande. Gifve Gud vi ej fått missväxt på Wår-säden — — — här förestår en förskräcklig foderbrist.» Brevet är ställt till brukspatron ISAAC GUSTAF CLASON på Furudals bruk i Dalarna. Aske egendom hade rätt mycket affärer med Furudal, som tillverkade lantbruksredskap och andra järnvaror, och när bönder kom åkande med dylika foror, kanske också med skogsfågel och vilt norrifrån, fick de med sig spannmålsprodukter o. d. i »bakfora».

Nödåren komma nästan alltid flera år å rad. 1817 vittnar Sehman om stark kyla kring midsommar och nämner, att »nöden är stor. Ett pund rågmjöl betalas nu med 2 riksdaler 16 skilling och finnes knappast någon tillgång.» Samma vår, 5 mars 1817 har Tamm rapporterat, att vetet såldes för 25 riksdaler tunnan »ett skarpt pris för en medelmåttig Wahra. — — — Af nytt höres nu intet annat än en gruelig penningnöd och jämmer.» Men stockholmarna levde sitt glada nöjesliv alldeles som vanligt, ty Tamm berättar lakoniskt den 3

mars: »Aldrig har här lefvats mera i öfverflöd än denna winter, då så mycket pratas om besparing. Borden digna under Mat och Vin och alla dagar gifvas Calaser och Baler, Societets Spectacler etc.»

Tamm följer uppmärksamt konjunkturen och är en otroligt flitig brevskrivare — ännu omkring åttioårsåldern kunde han notera mottagandet av 13—18 brev i en post, och han var inte den, som lämnade ett brev obesvarat.

Under 1860-talets svåra nödår i Sverige talades mycket om ryssmjöl som den yttersta räddningen undan den värsta spannmålsbristen. Men det var tydligen inte första gången så var fallet. Österbypatronen skriver nämligen från Stockholm 27 febr. 1817 till Löwenhielm på Österby: »Rågen har nu här fallit från 18 till 16 R.B. sedan säkerhet wunnits att från Ryska hamnar erhålla den för lägre pris än förmodat war, och Ryska kejsaren skal förbjudit annan utförsel än till Swerge.»

Under Karl Johans tid stod vårt land ju på synnerligen god fot med grannen i öster. Inte förrän 1818 besteg den franske marskalken Sveriges tron men hade då i flera år hållit i tömarna under den svage Karl XIII. Den ryska vänskapen befästes genom den ryske tronföljaren Alexanders besök i Sverige 1838, varvid bl. a. Dannemora gruvor och Österby bruk besöktes och beundrades tillsammans med den svenska kronprinsen Oscar och ett stort följe förnämiteter och betjäning. Men då rådde lyckligtvis inte extra dyrtid, utan värden i bruksbygden kunde utveckla en nästan sagolik gästfrihet, för att inte säga lyx, som han beskriver i saftiga färger i sin brevväxling med släkten.²

Före 1818 års skörd är spannmålsbristen på den uppländska landsbygden stor och i maj måste extra åtgärder tillgripas. Tamm ber sin inspektor att till Kristi Himmelsfärdsdag sammankalla bönderna ur flera socknar och berättar i brev, att han »utwärvat åt mina behöfvande bönder 1 tunna att så och $\frac{1}{2}$ att äta per bonde».

Det var i själva verket en hel skara s. k. frälsebönder, som

Bild 1. Gamla kontoret med Vallonsmedjan, Österby bruk.

skötte arrendejord under bruken och de stora egendomarna. De brukade betala sina arrenden med dagsverken, inte minst med att ställa häst, kärra och arbetskraft till förfogande vid de många foror, som behövdes till och från arbetscentrum. Dessutom funnos andra dagsverkare och ett stort antal kolare, som arbetade i skogarna åt bruken, och eftersom Tamm småningom lade sig till med bruk både i norra Uppland och i Hälsingland, blev han en arbetsgivare i stor stil; hans organisationsförmåga sattes på hårda prov, men han tyckes ha haft en framträdande förmåga att skaffa folk produktivt arbete.

En halv tunna råg per hushåll var givetvis mycket litet efter allmogens konsumtionsvanor, om det skulle räcka från i maj ända tills ny skörd var bärgad och tröskad. Man stödde ju i kosten så oerhört mycket på spannmålen, och vid de uppländska vallonbruken ingick i lönebestämmelserna en s. k. b a r n f j ä r d i n g spannmål, vilket innebar, att bruksfolket vid sina månadsuttag på bruksmagasinet ägde att gratis utfå en fjärding säd per barn. Detta är en utomordentligt intres-

sant sak och ett tidigt försök att uppmuntra barnrikedom, långt innan befolkningsfrågan var ett aktuellt problem.

1819 blev lyckligtvis ett bättre skördeår, och Tamm uppger i brev till Clason på Furudal, att rågen bara kostade 10 riksdaler Banko, kornet 9 RB, siffror, som man bör jämföra med de förut nämnda.

1826 hör till de verkligt mörka tiderna i vår folkförsörjnings historia, och även Uppland var illa ute med fruktansvärd försommartorka. Tamm skriver om brödnöd i Stockholm, och i Västergötland betalade en snickare fyra skeppor råg med en hel, färdigsnickrad vävstol — vad gör man inte för att slippa svälta ihjäl! »I vissa trakter af Vestergötland lærer Folket redan blanda bark i brödet», står det i ett av Tamms brev, »men», tillägger brukspatronen med tre utropstecken, »Brännvinspannorna gå lika raskt!!!»

I samma brev av 26 okt. 1826 berättar han, att hans kusk »Pousette påstår Sig hafva blifvit anfallen af 2 Röfvare på Ultuna Gjärde; det torde vara nödvändigt att ingående Bud och Posterna hädanefter äro beväpnade, ty nöden skal tilldانا Skälmar och här blifva 1000-tals människor utan tienst i höst. Dyrheten är enorm. — — — Torka, Wattu och qvarnnöd äro grueliga i år och jämmer höres från alla håll. — — —»

Rövare på Ultuna gårde låter som en myt för nutida upplänningar, men resenären fick tydligen förr vara beredd på litet av varje, och nödtider ha ju alltid framkallat brottslighet.

Folktraditionerna ha givetvis minnen både från rika och fattiga år. Landsmålsarkivet i Uppsala bevarar i sina uppteckningar åtskilligt material av värde i detta avseende. De gamle talade sålunda om g o-år, stor-år eller vä x e-år; ja från Nuckö på Estland har man upptecknat uttrycket k a k e b r ö s-år, ett ord, som har åtskilligt att berätta. Men missväxttiderna ha ännu mera eggat folkets fantasi, och det är stark realism i uttrycken: t o r k å r, f r y s å r, s k a r p å r, s v å r å r, h å r d å r, n ö d å r, h u n g e r å r, k l e n å r, s v a g å r, s v å l t å r, ja, till och med s t r a f f-år. Skillnaden i antalet beteckningar är psykologiskt förklarlig, ty när

allt växer, och solen skiner i rättan tid, tar mänskligheten det gärna som en helt naturlig sak, inte värd så många ord.

En sådan stämning framlyser starkt i ett brev från den åldrande brukspatron Tamms brev till hans yngste son Sebastian. Tamm har sin vana trogen på sommaren 1841 inspekterat sina bruk och gårdar i Hälsingland, främst Strömbacka och Hedvigsfors och skildrar sina intryck sålunda:

»Hedvigsfors d: 21 Junii 1841

— På Strömbacka är alltid treffligt och mäst i år, då Genom 1840 års ovanligt rika Skjörd ingen ledsnad ingen nöd afhördes, utan glädje och belåtenhet lyste i hvarje Öga, och monga af mina illa Skuldsatte kolare, som de förra åren måst födas från 1 Januarii, hade ännu i år ej uttagit ett korn hvarken till föda eller utsäde.

När härtill lägges attapparenserna äro lika härliga (ty så yppig vegetation som den närvarande har ingen uplevvat) då fröjdas folket, hoppas på en mindre bekymrande framtid och fråga Fan efter Riksdag och Politique och Intrigver. —»

Det gick an, så länge de stora brukens och gårdarnas magasin förråd räckte till att »föda» dem av folket, som var utan spannmål, och under nödår var det en ganska stor förmån att ha en del av lönerna in natura, ty det blev då arbetsgivarens uppgift att söka skaffa in varor. Det fanns ju även sockenmagasin, inrättade på 1700-talet, och de hade tidvis stor social betydelse. Meningen med dem var att man under goda år skulle lagra säd, så att sockenborna under dåliga år i magasinet kunde få låna spannmål till utsäde mot ränta in natura, så att man efter ny skörd återbetalade lånet med råge eller vissa skeppor säd per tunna. De fattigaste fick ofta utdelning ur sockenmagasinen alldeles utan ränta eller återbetalnings-skyldighet. Det var en form av samhällssolidaritet, som inte minst visades från de stora egendomsherrarnas sida. »Först och sist skal folket ej Svälta och wi skola använda vår Potatos till Bröd födans underhjelpande i första rummet och så fort det behöfves!» skriver Tamm till sin inspektör 13 mars 1845.

Detta år, 1845, torde ha varit ett av de svåraste i de svenska krisårens hävder, i varje fall för Mälardalskapen. Uppsala

läns hushållningssällskap har mycket att berätta härom i sina handlingar, och preludierna finna vi i årsberättelsen över 1844 års otjänliga väderlek: vinter med mycket snö och dålig tjäle, nattfroster i maj och juni, regn i rågblommen och för övrigt nästan hela juli och augusti. En stor del av grödan omöjlig att bärja och resten regnskadad. Potatisen på sank mark förlorad eller rent av infrusen. År 1845 följer med alltjämt för växtligheten olämplig väderlek: snöfattig vinter, torr, blåsig vår och försommar med ihållande kall och fuktig eftersommar, då man skulle samla in den knappa skörden i ladorna.

Vad kunde det bli annat än kris och nöd? På grund av foderbrist slaktades massor av kreatur ned, och på höstmarknaden i Uppsala såldes de bästa korna för 12—20 riksdaler, vilket ansågs vara så dåligt pris, att många bönder föredrogo att själva slakta ner sina djur. Till på köpet började kvarka bland hästarna, och även andra kreaturssjukdomar hemsökte bygderna.

Man hade ju ej för hundra år sedan våra ordnade kommunikationer mellan de olika landsdelarna. Tamm skriver från Stockholm den 4 april 1845 hem till Österby: »Äfven häriking är stor jämmer för utsäde och då i Stockholm håller ingen hjälp erhålles förrän hafvet är öppet till Grisslehamn eller Norrtelje så kan såningstiden vara förbi då Säden ankommer.»

Från Skåne, Öster- och Västergötland skickades småningom spannmål till de illa utsatta Mälarlandskapen, men det måste i möjligaste mån ske sjöledes. Tamm räknar i brev upp de svårast hemsökta landsdelarna: Uppland, samt delar av Gästrikland, Södermanland och Västmanland. »I Helsingland där- emot står väl till», anmärker han, men man får nog betrakta detta omdöme som relativt, ty året därpå konstaterar han vid besök på Strömbacka, att det är ont om hästar: »Ett nytt skjäl hvarföre winterforslingarna här gått så klent har jag nu up- täckt det, att foderbristen förmådde allmogen döda allra äldre hästar så att de fläste som hade öfver En häst dödade den andre eller tredje också är hästbristen stor och priserna där- efter.»

Bild 2. Kvarnen vid Gimo bruk.

Men man hade det dock bättre norr om Dalälven än i Uppland. Tamm skriver efter en resa genom landskapet i april 1845: »Upland är i den rysligaste ställning, ingen eller usel Rågbrodd, okörda våhrland, intet att så. Intet att äta — Hästar, kor får dö af brist uppå eller utlakat möjligt foder — — —.» Och så slutar skildringen med följande pik åt huvudstaden: »Lefnads Luxen i Stockholm är med allt detta oförändrad, vist ej minskad.»

Breven kompletteras på ett dystert verkningfullt sätt av samtidens press och handlingar. Tidningen Correspondenten i Uppsala skriver den 26 april 1845 bland annat följande: »Det talas allmänt om förlägenhet i flera trakter av riket; men sådan den nu är och värre hotar att bliva i Uppland, kan ingen föreställa sig, utom åsyna vittnen därtill, som dagligen se nöden i de förökade tiggarens antal först och sedan i de många — — — auktioner vilka övergå den beklagansvärda Upplandsallmogen. — — — Själv bär Upplänningen sitt olycksöde med en nästan fatalistisk resignation, ett naturligt drag i hans lynne. — — —»

Stora hjälpaktioner igångsattes både från enskilt håll och genom olika samhällsinstitutioner. Hushållningssällskapet skaffade mycket spannmål från Öster- och Västergötland att utdelas sockenvis för att återbetalas efter nästa skörd, men nöden växte med varje dag, och kraven på återbetalning av matvaror eller penninglån måste gång på gång minskas eller avskrivas vid de allt större utdelningar, som framtvingades av svälten. En stor *u n d s ä t t n i n g s k o m m i t t é* bildades i Uppsala under landshövding ROBERT V. KRAEMERS ordförandeskap. Kung Oscar I själv deltog den 20 oktober 1845 i kommitténs sammanträde på Uppsala slott, och genom en donation av honom och hans söner påskyndades byggandet av en stagbro mellan Svartbäcken och Fjärdingen — tydligen Järnbron — som nödhjälpsarbete.

Alla goda krafter mobiliserades. Allmänna Sängen gav en konsert för de nödlidande den 25 nov. 1845 och sjöng ihop drygt 1,866 riksdaler banko, ty många hade frivilligt överbetalat biljetterna. Därtill lade de kungliga 750 riksdaler till intäkten av konserten.

Mycket av det gamla silver, som förr fanns i allmogehemmen, gick denna tid på auktion för underpris, och för att bistå dem, som önskade sälja, började bankerna inlösa silververor till vissa, bestämda priser.

Tiggarskarorna sökte sig ofta mot städerna, och Uppsala stads fattigvårdsdirektion ombesörjde *s o p p k o k n i n g* och *b r ö d u t d e l n i n g* mot poletter, som skänktes av allmänheten åt de hjälpsökande. Vuxna, som kommo med sina poletter, måste då under en timmes tid utföra något arbete för sin portion, men åt tiggande barn kunde man inte hitta på lämpligare sysselsättning än en timmes *k a t e k e s p l u g g*, innan de släpptes fram till den sköna grytan. Det är en kulturbild så god som någon!

Den allmänna offerviljan var stor. Bl. a. efterskänkte prästerskapet en del av sitt tionde eller lämnade anstånd med dess erläggande.

Då som nu var emellertid »hjälp genom arbete» den effek-

tivaste hjälpen. Sjöar sänktes eller torrlades, och mossmarker utdikades, åar rensades upp och fördjupades. Vägarna närmast kring Uppsala makadamiserades, och stenslagg till makadamen tillverkades av arbetssökande vid en nyorganiserad arbetsinrättning nära staden. Domkyrkan lät hugga sten för ett par tusen riksdaler. Rikets Ständer hade 1840 anslagit en summa till allmänna arbeten, och härav togs stora anslag till nödhjälpskassorna.

Driftiga egendomsägare igångsatte även extra arbeten. Sålunda lät Österby-Tammen utföra en del vägarbeten både i Uppland och Hälsingland och uppbyggde på Österby en 300 famnars stengärdesgård mot beting.

Nöden blev alltså i vissa avseenden kulturfrämjande. Man vet, att till och med skolhus uppfördes som nödhjälpsarbeten i bygder, där man efter 1842 års påbud om allmän folkskola icke hade hunnit eller kommit sig för med att sätta upp en skola. Till kvinnorna lämnades ut spånad o. d. för att öka deras inkomst i de hårt beträngda hemmen.

Många äro vittnesbörden om samhällssolidaritet under nöd-tiderna. Bland annat tycks upplandsbönderna ha fått spannmål som gåva norrifrån, att döma av ett brev, som brukspatron Tamm skrev till sin yngsta sonhustru från Hedvigsfors den 6 augusti 1846. Han hade kort förut skänkt en mässhake till Norrbo Kyrka och berättar på följande sätt om hur den invigdes och vad därpå följde:

»Söndagen i Norbo Prostgård, var den utmärkt vackra Mässhaken kommen bars af Prosten, som efter Gudstjensten steg ut på gången och höll ett vackert Tal som af mig besvarades och däri jag behändigt fick tacka Böndren för deras vackra gofvor till Sina Brödsaknande Bröder i Upland (Norrbo och Bjuråker gaf mäst af alla Socknar).

Efter Gudstjensten kommo *Hummel Gubbarna* med deras ärbara Gummor tackade skakade handen och tillade — Har Ni gifvit Oss den vackra Mässhaken så skola wi ock wisa vår ärkänsla och köra åt Ehr . . .»

Brevet förmäler inte, vad *Hummelgubbarna* var för folk, men det hela ger en bild av rakryggad svensk allmoge, som

i stark solidaritetskänsla hjälper varann i trångmål och som ger en gåva igen, när de fått något till skänks, av vem det vara må.

Från 1840-talets nödtider berättas från Värmland en episod, som också förtjänar att bevaras från glömskan, inte minst därför att skalden Gusaf Frödings farfar, Jan Fröding, däri spelade huvudrollen.³

Jan Fröding var liksom en Josef i Egypten sanndrömmare. En gång drömde han om spannmål, att han borde köpa upp 1,000 säckar av varan. Van, att drömmen hade något att betyda, lydde han och beställde de tusen säckarna. Men sannolikt hade han i misstag skrivit en nolla för mycket, ty det kom tiotusen spannmålssäckar till Karlstad, där han hade sina magasin. Han var nämligen handlare. I första häpenheten trodde han sig vara ruinerad, men lyckades med hjälp av sin goda kredit och sitt anseende som hedersman skrapa ihop betalningen för det stora lagret. Kort därefter inträffade nödåren, och nu vallfärdade folk från flera landskap till Jan Fröding för att om möjligt få köpa något av hans säd. Hans hustru fick stå och ta emot pengar i sitt förkläde, medan säd östes upp åt de köpande, och familjen gjorde en glänsande affär trots att han var renhårig nog att inte alls »sko sig». Han avstod att som många samtida handlare trissa upp sina priser och därigenom ockra på nödtillståndet.

På 1850-talet hade vi åter svåra år i vårt land, inte minst i Uppland, men de värsta svältåren kom dock på sextioalet: 1867—68, då mycket folk hungrade ihjäl, och vargarna ströko kring knutarna i våra bygder, till exempel i Vittinge och Järlåsa, där de med sina klor repade stora fåror i ladugårdarnas väggar vid försök att bryta sig in till de dödsskrämda kreaturen. Då skar bönderna långa näverlurar åt vallpojkar, som skulle göra alarm, om vargen anföll korna i skogen. Landsmålsarkivet har i sina samlingar en historia om en upplandspojke, som med en näverlur och skrån lyckades skrämma bort vargen, som dock hade rivit en ko ganska illa, innan han fann för gott att ge sig av inåt skogen. Det var 1867, som man i

slutet av maj körde släde över isen på uppländska brukssjöar och då det inte fanns utslaget löv vid midsommar att pryda hemmen och vagnshusen med till midsommardansen vid Österby och Gimo. Man fick hämta litet nysprucket löv från kusten. Men i helgens hastiga värmebölja kunde man bokstavligen se, hur lövet slog ut på träden. 1868 kom däremot själva midsommarnatten med så skarp kyla, att Gimoungdomen gick från dansen direkt ut till rågåkrarna och drog reptåg över axen för att bringa dem i vajning och därmed söka rädda dem undan frosten. —

Under sextiotalets nödår blandades mycket bark i brödet i svenska bygder — det är givetvis mest från den tiden vi i våra folkminnesarkiv ha livliga beskrivningar på barkbrödets tillredning.

Och man kan någon gång råka en gamling, som varit van att äta det till dagligt bröd. »Men huga, så beskt det var!» sade en liten norrlandsgumma med eftertryck, sedan hon noga skildrat deras mödor med barkens avskalande, torkande, malning och urlakning, innan den blev användbar till föda, som man ändå »inte bidde på», det vill säga: den gav inte någon varaktig mättnad.

Vad har man för resten inte försökt till nödföda: välling, gröt och bröd av islandslav, ängssyrefrö, hasselhängen, malda agnar, mald halm, malda linfröhus, malda ben, malda pinnar. Man har låtit kreaturen äta upp sänghalmen, halmen på taken och vattenblött hästspillning — och många ha gett dem barr. Från Härjedalen uppgavs från en plats, att kon hade dött med tarmarna genomborrade av granbarr, men redan 1818 i Uppsala läns hushållningssällskaps Handlingar berättas om försök med granbarr i kreatursfodret, dock särskilt behandlat och tillsatt med agnar, vilket tycks ha varit rätt framgångsrikt.

Så skulle man kunna fortsätta att plocka fram historier från nödtider, då svenska folket tyngts av hunger men också fått visa sin förmåga av uthållighet och uppfinningsrikedom. När vi, sena tiders barn, tryckas av varuknapphet och gny över

kristidspålager bör det vara en tröst, att just denna organisation räddar från den värsta nöden, och stormen skall väl ridas ut. En finsk kvinna, Annie Furuhjelm, präglade en gång i betryck de hoppfulla orden: »Kom ihåg, att det kan vara mörkast före gryningen!»

NOTER.

¹ Se min uppsats: Österby bruk på Gammel-Tammens tid, Uppl. Fornm. Tidskr. 1936.

² Se ovan anförda uppsats.

³ Historien har berättats av Gustaf Frödings kusin, fru Siri Fröding-Torgny, f. 1861 och bosatt i Uppsala.